

UOT 81

ZÜMRÜD RZAYEVA*

SEQMENTATİV SİNTAKTİK KONSTRUKSIYALAR

Məqalədə hazırda dilçiliyin aktual tədqiqat predmetlərindən olan seqmentativ sintaktik konstruksiyalardan bəhs edilir; bu konstruksiyalar digər oxşar sintaktik konstruksiyalarla müqayisə edilərək təhlil edilir. Məqalə çərçivəsində aparılan araşdırma zamanı təsviri və müqayisəli təsviri metodlardan istifadə edilib. Məqalənin əsas məqsədi seqmentativ sintaktik konstruksiyaların əsas özəlliklərinin müəyyən edilməsi, onların üslubi imkanlarının araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə dilçilik ədəbiyyatında bu konstruksiyalar və seqmentasiya hadisəsi ilə əlaqədar olaraq, əsaslı araşdırma aparən tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edilir. Məqalənin sonunda əldə edilən elmi nəticələr qeyd edilərək, göstərilir ki, seqmentativ sintaktik konstruksiyalar üslubi baxımdan daha geniş imkanlara malikdir və bu səbəbdən onlar KİV-lərin dilində xüsusi olaraq işlənir. Bu cür konstruksiyaların KİV-lərin dilində işlənməsinə səbəb kimi onların ritmik səsləndirilməsi göstərilir.

Açar sözlər: seqmentasiya, adlıq cümlə, seqmentativ sintaktik konstruksiyalar, üslub, dilçilik, kütləvi informasiya vasitələri.

Müasir dilçilik elmində nitq nəzəriyyəsi yaradııldıqdan sonra nitqlə bağlı bir çox məsələlər bu sahədə ən aktual tədqiqat predmetlərinə çevrildi. Bu baxımdan nitqin seqmentasiyası məsələsi də xüsusi aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir. Belə ki, nitqin səslənməsi zamanı mənalı hissələrə parçalanması ənənəvi dilçilikdə mövcud olan nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bunu aktual üzvlənmə ilə də eyniləşdirmək elmi cəhətdən heç də doğru deyil. Seqmentasiya nitqin pauzalarla ifadəli şəkildə rəvan parçalanmasıdır ki, bu zaman yaranan ahəngdar ritmik mənərə informasiyanın ötürülməsində açar rolunu oynayır.

Seqmentativ sintaktik konstruksiyaların yaranmasında əsas səbəb kimi şifahi nitqin yazılı nitqə olan təsiri qeyd edilir [1, s. 21]. Sabit əlaqə və münasibətlər əsasında qurulan, cümlələrin daimi sərhədi ilə şərtlənən sintaksis sistemində son illər əsaslı dəyişikliklər baş verir. N.S. Valgina qeyd edir ki, "Paralel olaraq, mövcud olan və tədricən bu cür sintaksisin yerini tutmaqla daha çox aktivləşir və elmi ədədəbiyyatda qrammatik əlaqələrin analitik tipinə meyl edən, sintaqmati zəncirin pozulduğu, semantik cəhətdən vacib komponentlərin aktual mövqelərə yerləşdirilməsi, cümlənin qrammatik tərkibin üzvlənməsi ilə aktuallaşan sintaksis əsas "mövqeləri zəbt edir" [2, s. 184]. Bu cür sintaksisdə ekspressiv konstruksiyalar xüsusi önəm kəsb edir.

Ekspressiv sintaksisin əsas göstəricisi olan parselyasiya və seqmentasiya bədii ədəbi dildə və publisistikada ən vacib üslubi priyomlardan biridirlər. Bu proseslərin nəticəsi kimi izolə edilmiş, əsas ifadəyə nəzərən həm prepozitiv, həm də postpozitiv mövqedə dayana bilən seqmentativ nominativlərin işlədilməsi qeyd edilir [3, s. 22]. İzolə edilmiş nominativlərin kommunikativ əhəmiyyəti qəzet dilində son illər artıb. Bu konstruksiyalar oxucu təfəkküründə gerçəkliyin mənərəsini yaratmaq üçün xüsusi ifadəli konstruksiyalardır. İzolə edilmiş nominativlər semantikasına, yerinə yetirdiyi funksiyalarına görə çox müxtəlif olsa da, onların sintaktik statusu haqqında heç də hər zaman birmənalı fikir söylənilmir.

Prepozitiv izolə edilmiş nominativlərin əsas funksiyası adlıq cümlə kimi çıxış etməklə baş verən hadisə və ya vəziyyət, məkan, anlayış və s. haqqında ümumi təsvir, mənərə yaratmaqdır. Bu konstruksiyalarla danışan dinləyəndə məlumat verəcəyi və ya məlumat verdiyi predmet haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırır, onu məlumatın dərk edilməsinə, qəbul edilməsinə hazırlayır. Deməli, belə konstruksiyalar temanın və ya sualın qoyuluşuna forma verir ki, bu da ilkin təhlilin başlanğıcını qoymuş olur. Bunların əsas məqsədi nitqin aktual üzvlənməsi ilə bağlıdır. Temanın komponenti prepozitiv seqmentə çıxarılır və daha vacib elementə çevrilir.

Məsələn: Uşaq xəstəlikləri ... Bu sözlər istənilən valideynin tələşməsinin əsas səbəbidir (525-ci qəzet. 2004.07.15); Böyük Vətən Müharibəsi illərinin təyyarəçiləri... Bunlar o zamankı ordunun əsas elitası idi, ən yüksək fəxri adlara layiq görülürdülər, o vaxtkı gənc nəsil də bu qəhrəmanlara bənzəməyə çalışırdı (Azərbaycan qəzeti. 2006.03.15).

Bir qayda olaraq, adlıq cümlə cümlədən sonra gələn cümlədə qeyd edilən semantik yüklü komponentin mövqeyini və semantikasını gücləndirən sözlərdən istifadə edilir. Bu rolu çox vaxt isim və əvəzlik birləşməsi yerinə yetirir (qeyd edilən nümunələrdə bu funksiyanı bu sözlər söz birləşməsi və bunlar əvəzliyi yerinə yetirir).

Seqmentasiya hadisəsinin müəyyən edilməsi istiqamətində müşahidə edilən yanaşmalar, əsasən də “adlıq təsəvvür” (rus dilçiliyində bu, “adlıq təsəvvür” adlandırılır. Lakin biz öz tədqiqatımızda daha sonrakı məqamlarda bu konstruksiyaları sintaktik mövqeyinə görə “prepozitiv nominant” adlandırmağı məqbul hesab edirik) timsalında bu hadisənin izah edilməsi bir çox dilçilər tərəfindən həyata keçirilib ki, bunlara A.A.Potebnya, A.M.Peşkovski, A.S.Popov, G.N.Akimovani nümunə gətirə bilərik. A.M.Peşkovski bu konstruksiyaları “adlıq təsəvvür”(«именительный представления») adlandırır. Alim bu tip konstruksiyalar barədə qeyd edir ki, onlar nə cümlə, nə də cümlənin hissəsini təşkil edir. Bu konstruksiyaları o, giriş səciyyəli olduğunu vurğulayaraq, onları “orqanizmə daxil olan güllə” adlandırır [4, s. 404]. A.S.Popov isə bu konstruksiyaları müstəqil adlıq cümlələrlə yaxınlığını qeyd etməklə seqmentasiyanı kommunikativ sintaksisə dayanaraq mətn səviyyəsində nəzərdən keçirir. A.S.Popov “adlıq təsəvvür” termini əvəzinə “adlıq tema” terminini təklif edir («именительный темы») [5, s. 332.]. ümumiyyətlə seqmentasiyanın sintaktik səviyyədə nəzərdən keçirilməsi daha doğru yanaşmadır. Məsələn, bu hadisəni araşdıran tədqiqatçılardan biri olan V.G.Subič seqmentasiyanı sırf semantik səviyyədə nəzərdən keçirir və hətta düzəltmə seqmentasiya terminindən belə istifadə edərək, buraya qeyd edilən ölçü vahidlərinin ifadə edilməsi üçün dildə yaradılmış söz birləşmələri (at gücü və s.), mürəkkəb sözlər və s. aid edir [6, s. 60-71]. Əslində belə yanaşma bir qədər şübhə doğurur.

Müasir dilçilikdə bu iki terminin fərqləndirilməsi cəhdlərinə də rast gəlinir. Bunun da əsasında semantik, intonativ və durğu işarələrinin işlənməsi ilə bağlı fərqli məqamlar dayanır. Amma əsas cəhət kimi burada ekspressivliyin olub-olmaması qeyd edilir. Belə düşünülür ki, bu həmişə keçərli deyil. Belə ki, ekspressivlik dərəcəsini bu iki terminin fərqləndirilməsində əsas amil kimi qeyd etmək doğru olmaz, çünki bu kifayət qədər obyektiv arqument deyil. Ekspressivliyin müəyyən edilməsi adresatın dərekmə qabiliyyətindən birbaşa asılı olduğundan individul səciyyəlidir. G.N.Akimova bu barədəki mülahizələri konkretləşdirərək qeyd edir ki, “eyni sintaktik xarakterə malik olan adlıq təsəvvür və adlıq tema ... bir növ yazılı nitqdə seqmentativ konstruksiyaların inkişafında ardıcıl pillə təşkil edir” [7, s. 114].

Bu konstruksiyaların cümlə səciyyəli olmaması, haqlı olaraq, bir çox dilçilər tərəfindən vurğulanır. Məsələyə bu şəkildə yanaşma bu konstruksiyaların rimitiv semantikaya malik olması, sonrakı ifadələr olmadan müstəqil şəkildə işlənməsi ilə bağlıdır. Rus dilində belə konstruksiyalar həmişə ikiüzlüdür [8, s. 24]. Prepozitiv nominantların intonasiyası və qrammatik tamlığı yoxdur. Emosionallıq, ekspressiya onların əsas fərqləndirici xüsusiyyətləridir.

Bu konstruksiyaların quruluşu özündən sonra gələn ifadədə onu dəstəkləyən sözün işlənməsini tələb edir. Lakin bəzi kontekstlərdə belə sözlər maddi olaraq işlənməsələr belə, onları kontekstə nəzərən asanlıqla bərpa etmək mümkün olur. Məsələn: Bakıda yataqxanada yanğın: 2 ölü, 6 yaralı (525-ci qəzet. 06.03.2019). Hətta, belə olduğu halda, prepozitiv nominantın funksiyası açıq ifadə olunur. Belə ki, o, özündən sonrakı ifadə ilə sıx semantik əlaqə yaradır.

Seqmentasiya baxımından prepozitiv nominatlara bənzəyən konstruksiya tipinə malik, lakin daha mürəkkəb quruluşu olan strukturlar da xüsusi maraq doğurur. Bu cür konstruk-

siyalarda “nominantların bir-birinə qoşulması” müşahidə edilir ki, bu da növbəti ifadəyə tema və emosional ton verir. Burada əsas məqsəd adı çəkilmiş predmet və ya hadisə haqqında təsəvvür yaratmaq, onu adlıq tema ilə yaxınlaşdırmaqdır ki, bu da bu konstruksiyaların kommunikativ əhəmiyyətini, səciyəsini artırır, temanı aktuallaşdırır və “özünəməxsus ekspressivliyi ilə” mətnyaratma funksiyası yerinə yetirir [9, s. 112].

Bu cür strukturların əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, tema yalnız bir izolə edilmiş nominantla deyil, nominantlar silsiləsi ilə ifadə edilir. Burada konstruksiyanın hissələrə parçalanması seqmentasiyada olduğu kimi, yəni “tema və bu tema ilə bağlı hər hansı bir fikrin, mülahizənin söylənməsi” şəklindədir [10, s. 204]. Məsələn: Hemotologiyada olan yeniliklər və onların təbabətdə tətbiqinin xüsusilə önəmli olması. Məhz buna görə də bu konfransın yüksək səviyyədə keçəcəyinə və aparılan fikir mübadiləsinin bu sahənin daha da inkişaf etməsinə öz töhfəsini verəcəyinə inanıram (Azərbaycan qəzeti, 03.03.2019).

Nominativ seqmentlər zənciri bu nümunələrdə danışan tərəfindən temanın elan edilməsində bir üslubi priyomdur. Məqalənin müəllifi bu üsuldan istifadə edərək məqalə mətnində hansı məsələlərin ön planda dayanacağından və ya konkret olaraq nədən bəhs ediləcəyindən öncədən məlumat verir. Bu cür sintaktik konstruksiyalar giriş funksiyası yerinə yetirməklə, adresatı təqdim edələcək məlumatın və ya mətnin qavranılmasına hazırlayır. Burada adlıq halda işlədilən söz və birləşmələr qrammatik cəhətdən sonrakı cümlə və ifadələrlə heç bir şəkildə əlaqələnməyə belə, burada sıx məntiqi və semantik əlaqə vardır. Bu cür nominativlər silsiləsindən sonra pauza mütləqdir. Belə ki, pauza danışan üçün sonrakı fikirlərini cəmləməyə və dinləyicini isə deyilənləri dərk etməyə hazırlaşmaq üçün vaxt verir. Bu cür konstruksiya komponentlərinin intonasiyası isə yarımçıq intonasiyadır ki, bu da yazıda üç nöqtə durğu işarəsi ilə öz əksini tapır.

Bundan əlavə, nominativ bloktan sonra gələn cümlə və ya ifadədə bu bloku dəstəkləyən, onun mövqeyini bərkidən söz və ya söz birləşməsinin işlənməsi labüddür (qeyd edilən nümunədə: Məhz buna görə də bu konfransın). Lakin nominativ bloktan sonra gələn cümlə və ifadələrdə belə sözlər işlənməyə də bilər: Afınada olimpiada, portuqal AVROsu, çempionatlar, turnirlər... 2004-cü il ümid və məyusluqlarla, yenilik və səmimiyyətlərlə, qalmaql və sensasiyalarla bol idi (Azərbaycan qəzeti, 10.12.2014).

Adlıq tema funksiyası yerinə yetirən bu cür nominativ blokların sintaktik statusu birmənalı deyil. Nominativlər vahid funksional-sintaktik vahid təşkil edərək, ifadənin strukturunda müstəqil konstruksiya təsiri bağışlaya bilər. Bu, bu tip konstruksiyaların struktur tamlığı və müstəqil işlənməyə meyilli olmaları ilə əlaqəlidir. Lakin onları müstəqil cümlə tipi kimi nəzərdən keçirmək məqsədmüvafiq deyil. Daha çox bu konstruksiyalar seqmentativ nominativlərdən müstəqil nominativlərə keçid mövqeyində dayanırlar.

Bəzən prepozitiv nominasiyalar və onlardan sonra gələn ifadə və cümlələr arasında tire işarəsi də işlənir. N.S.Valgina tire işarəsinin son illər, xüsusən də, publisitik mətnlərdə yerli-yersiz işlənməsi haqqında belə yazır: “Bu işarə özgə mövqeləri “zəbt etməyə” başlayır. Əsasən də, bu, semantik məqamlarla bağlıdır” [11, s. 266].

Tire daha çox struktur funksiyası yerinə yetirir: cümlədə buraxılmış sözün yazıda ifadə edilməsinə xidmət edir. Lakin, prepozitiv nominasiyalardan sonra işlənən tire də buraxılmış hər hansı bir nominasiyanı ifadə edir, lakin bu məqamda nominativlərin davamının seçimi oxucunun öz ixtiyarına verilir. Birmənalı olmayan durğu işarələrindən istifadə qəzet dilində son illər daha da aktuallaşmışdır. Tirenin qeyri-spesifik təyinatına görə işlənməsi haqqında N.S. Valgina qeyd edir ki, “bu işarənin işlənməsi ilə bağlı məqamları ümumiləşdirdikdə vurğulamaq lazımdır ki, bu işarə həm də bağlayıcılar olmadıqda cümlənin hissələri arasında semantik əlaqənin varlığını aşkar etmək üçün istifadə edilir” [12, s. 264].

Bu kontekstlərdə tire mürəkkəb tabesiz cümlənin komponentləri arasında mövcud olan “semantik asılılıq” deyil, prepozitiv nominativlə kontekst arasındakı semantik bağlılığı ifadə edir. Müasir KİV yazılı dilində bu kimi konstruksiyalara tez-tez təsadüf edilir. Bu belə fikir yürütməyə əsas verir ki, qəzet mətnlərinin sintaksisində ekspressiv konstruksiyaların yeni inkişaf mərhələsi başlayıb və bunun fonunda durğu işarələri reqlamentdən kənar və birmənalı olmayan sintaktik statusları ifadə etmək məqsədi ilə istifadə edilir.

Bu kiçik araşdırma zamanı qeyd edilənləri ümumiləşdirdikdə aşağıdakı qənaətə gəlirik: Seqmentativ sintaktik konstruksiyalar adlıq cümlələr ilə oxşar olsalar da, onlar əsasında əsaslı fərqlər müşahidə edilir.

Seqmentativ sintaktik konstruksiyaların həcm baxımından heç bir məhdudluğu yoxdur. Bu tip konstruksiyalarda ümumiləşmələr, əsasən, əvəzliliklərlə aparılır. Seqmentativ sintaktik konstruksiyalar son illər kütləvi informasiya vasitələrinin dilində dəbə çevrilib ki, bu da onların xüsusi ritmik səslənməsi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Дедковская Д.М. К вопросу о препозитивных сегментированных номинативах // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014, № 4, с. 21-24
2. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке: учеб. пособие для студентов вузов / Н. С. Валгина. Москва: Логос, 2001, 304 с.
3. Дедковская Д.М. К вопросу о препозитивных сегментированных номинативах // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014, № 4, с. 21-24
4. Субич В.Г. Функциональный анализ лексико-семантического аспекта количественности в английском, японском и русском языках. дис. на с.уч. степ. к. филол. н. Казань, 2012, 240 с.
5. Попов А. С. Сегментация высказывания / А. С. Попов // Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. Москва: 1968, с. 303–334.
6. Субич В.Г. Функциональный анализ лексико-семантического аспекта количественности в английском, японском и русском языках. дис. на с.уч. степ. к. филол. н. Казань, 2012, 240 с.
7. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка : учеб. пособие / Г. Н. Акимова. Москва: Высшая школа, 1990, 168 с.
8. Дедковская Д.М. К вопросу о препозитивных сегментированных номинативах // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014, № 4, с. 21-24
9. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка : учеб. пособие / Г. Н. Акимова. Москва: Высшая школа, 1990, 168 с.
10. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке : учеб. пособие для студентов вузов / Н. С. Валгина. Москва: Логос, 2001, 304 с.
11. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке : учеб. пособие для студентов вузов / Н. С. Валгина. Москва: Логос, 2001, 304 с.
12. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке : учеб. пособие для студентов вузов / Н. С. Валгина. Москва: Логос, 2001, 304 с.

Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: zuma_777@mail.ru